

רוסיה במזרח התיכון ובאפריקה – הגברת הילוך או 'באז' תקשורתי?

צבי מגן, ורה מיכלין-שפיר, דניאל ראקוב ויואל גוז'נסקי

על רקע החלטת נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ להסיג כוחותיו מהחבל הכורדי מיהרו התקשורת הבינלאומית ופרשנים רבים להכתיר את רוסיה כ"מנצחת הגדולה" בסוריה, ולהציגה, כמי שנהנית בה מיד חופשית. מפגשי הפסגה הרבים שקיים לאחרונה נשיא רוסיה ולדימיר פוטין עם מנהיגים במזרח התיכון הוצגו כרצף עדויות להתקבלות אמריקאית וכניסה רוסית לכל סדק שושינגטון מפנה באזור. עם זאת, השחקנים האזוריים אינם ממהרים להתנתק מושינגטון, מזהים את מגבלות כוחה של מוסקבה באזור ומנצלים את קשריהם המתרחבים עם רוסיה לשיפור כוח המיקוח מול ארצות הברית. בפועל, הכורדים הסוריים משמרים את אחיזתם ברוב שטחיהם בחסות אמריקאית, טורקיה ואיראן עודן נהנות מחופש פעולה מבצעי ניכר בסוריה, קידום תהליך "ז'נבה" מחייב שיתוף פעולה אמריקאי, מדינות המפרץ מגבילות את עומק קשריהן עם מוסקבה, ובאפריקה - רוסיה היא השחקן המעצמתי החלש ביותר (אחרי סין, ארצות הברית והאירופים). מבחינת ישראל, חרף ההתפתחויות, לא רוסיה היא שתהווה חסם בפני הפעילות הישראלית הצבאית בסוריה. יתכן, שדווקא בעת הנוכחית נוצרת הזדמנות לקדם אינטרסים ישראליים במסגרת תהליך הסדרה בסוריה – בתיאום עם וושינגטון (כל עוד זו מחזיקה ב"קלפים" בעלי משמעות עבור רוסיה) - הגם שבראייה ארוכת טווח, על ישראל להיערך להתרחבות ההשפעה הרוסית מעבר למרחב הסורי, וגם זאת בתהליך מדורג והפיך.

בשבועות האחרונים ניכרה התרחבות של הפעילות הדיפלומטית הרוסית במזרח התיכון ואף באפריקה. זאת בהמשך למעורבותה המתמשכת של רוסיה במלחמת האזרחים בסוריה, בשיתוף פעולה עם איראן, ובשיח עם כלל השחקנים באזור. בתוך כך, הנשיא ולדימיר פוטין ערך ביקורים רבי תהודה במדינות המפרץ, ובמקביל התקיימה במוסקבה פסגה רוסית-אפריקאית רבת-משתתפים ורמת דרג.

ברקע אירועים אלה התחולל משבר בינלאומי סביב צמצום כוחות ארצות הברית בצפון סוריה, שפינה את הדרך למימוש מבצע "מעין השלום" הטורקי, שנועד להשתלטות על אזור הגבול בין סוריה וטורקיה, המאוכלס כורדים. המהלך האמריקאי נתפס כהפקרת בעלי הברית הכורדים, ואף כסמל לצמצום המחויבות האמריקאית לבעלי בריתם באשר הם – במזרח התיכון ובעולם. רוסיה נכנסה לוואקום שהותירה ארצות הברית, תוך ניהול משא ומתן והשגת הבנות עם כלל השחקנים המעורבים: טורקיה, המשטר הסורי והכורדים. אלה חיזקו, בעיני התקשורת הבינלאומית, את הדימוי של רוסיה כמעצמה המובילה באזור. פרשנים רבים הכתירו אותה כמנצחת הגדולה בסוריה, כמי שמסוגלת להכריע את גורלה, כמעט ללא מגבלות.

עד כמה משקף דימוי "הניצחון הרוסי" את המציאות, במיוחד לאור החלטת הנשיא טראמפ להחזיר חלק מהכוחות כדי לאבטח את שדות הנפט במזרח סוריה? הפעילות הרוסית הדיפלומטית האינטנסיבית באזור משקפת את רצונה של מוסקבה למלא בהשפעתה את הסדקים שפוערת

ארצות הברית, אך אינה מבטאת תפנית במאזן הכוחות בין המעצמות באזור. בידי ארצות הברית נותרה היכולת להציב אתגרים בפני רוסיה ולסכן את הישגיה עד כה, כמעט בכל מרחב באזור, אם תבחר לעשות כן.

רוסיה בסוריה אחרי צמצום הנוכחות האמריקאית

ההכרזה האמריקאית על נסיגה תוך זניחת בעלי הברית הכורדים מול המבצע הטורקי בצפון סוריה נראתה כפינוי מוחלט של הבמה לרוסיה. לכך הצטרף ההישג הדיפלומטי שנחלה רוסיה בפגישה שנערכה בין פוטין לרג'י טאיפ ארדואן בסוצ'י (22 באוקטובר), כשהאחרון הסכים להגביל את המבצע בצפון סוריה. בהמשך הודיעה רוסיה על פריסת כוחותיה בגבול סוריה-טורקיה. המהלך הצבאי-דיפלומטי אכן נראה כמו הישג חסר תקדים לרוסיה ולפוטין אישית, שהגדיר אותו (בעוד ארדואן לצדו) כ"החלטות חשובות ביותר, ואולי אף גורלות". לכאורה, רוסיה נותרה המעצמה היחידה בסוריה, והחזירה לידי משטר אסד חלק ניכר משטח סוריה, ללא ירייה אחת.

עם זאת, הרוסים ציננו במהרה התלהבותם מהנסיבות החדשות. הפרשן הרוסי הבכיר פיודור לוקיאנוב (המהדהד את הקו הרשמי) הדגיש שרוסיה מעוניינת בייצוב סוריה ואין מדובר ב"משחק סכום אפס" מול ארצות הברית. משרדי החוץ וההגנה הרוסיים פתחו (26 באוקטובר) במתקפה תקשורתית חריפה, בה האשימו את ארצות הברית בגזל הנפט הסורי ובאסון הומניטארי במחנה הפליטים אל-רכבאן בירדן. כמו כן, הם הטילו ספק בכך שארצות הברית אכן הצליחה לחסל את מנהיג דאע"ש אבו בכר אל-בגדאדי. הכוחות הרוסיים (בהיקף סמלי) אומנם נפרסו בגבול סוריה-טורקיה, אך הם אינם שולטים במצב. טורקיה מפציצה את העמדות של הכורדים ושל צבא אסד מפעם לפעם, בעוד רוסיה מצהירה כי המצב מתייצב. כוחות רוסיים ושל צבא סוריה היו מעורבים בעימותים עם הכוחות הכורדיים, שסירבו להעניק להם חופש תנועה בשטח הכורדי. בשבועות האחרונים כלי תקשורת המזוהים כ"שופרות תעמולה" רוסיים, תוקפים את הכורדים הסורים בחריפות ומגדירים אותם כ"טרוריסטים".

גם התהליך המדיני ליישוב הסכסוך בסוריה, שהתחדש ב-30 באוקטובר בז'נבה (בדמות כינוס "ועדת החוקה") אינו נשלט על ידי מוסקבה. לארצות הברית, מדינות אירופה, נסיכויות המפרץ, טורקיה, איראן, משטר אסד והאופוזיציה יש אינטרסים קשים לגישור, שגרמו לתהליך לדשדש במשך שנים. הניסיון הרוסי (2017-2019) לקדם פתרון למבוי הסתום דרך "תהליך אסטנה" (יחד עם טורקיה ואיראן) לא צלח, ומוסקבה נאלצה כעת לשוב ל"ערוץ ז'נבה", שנשלט על ידי האו"ם, ולכן למעצמות המערב זכות וטו על אופן קידומו. עם זאת, כינוס "ועדת החוקה" הסורית (מהלך המקודם אישית על ידי פוטין מאז 2017), משקף את עייפות המערב מהסוגיה הסורית ונכונות לבחון את רצינות כוונותיה של רוסיה, ללא התחייבות מוקדמת בתחום שיקום סוריה.

ביקור פוטין במפרץ

שיפור הקשרים עם מדינות המפרץ הוא יעד חשוב בעיני רוסיה. מוסקבה רואה בערב הסעודית ובאיחוד האמירויות מדינות מפתח במזרח התיכון, שקשרים עמן יסייעו לה לקדם אינטרסים מדיניים וכלכליים, ובלתם היא תתקשה להגביר את השפעתה באזור. מדינות המפרץ מצדן מבקשות להרחיק את רוסיה מאיראן ולהסתייע בה בייצוב מחירי הנפט - סוגיה קריטית ליציבותן הכלכלית. זאת, למרות משקעים מן העבר ביחסים עם רוסיה ואף התחרות הסמויה עמה בתחום האנרגיה.

ב-14–15 באוקטובר התקבל פוטיין בחגיגות בערב הסעודית ובאיחוד האמירויות, וביקורו שם, לראשונה מאז 2007, הוגדר "היסטורי". הביקור התקיים על רקע התקיפה האיראנית של מתקני הנפט בערב הסעודית בספטמבר, שנותרה ללא מענה צבאי-התקפי אמריקאי (בהמשך למה שנתפס בחודשים האחרונים כהססנות אמריקאית וכנסיגה ממדיניות אקטיבית באזור). מוסקבה מצדה הציעה לתווך בין ריאד לטהראן ואף הציגה יוזמות להסדר ביטחוני במפרץ.

בהכנות שקדמו לביקור, ביקשו הרוסים לצקת בו תוכן משמעותי, בעיקר במישור הקשרים הכלכליים. עם זאת, בסופו של דבר, נראה שבעיקרו הושם בו דגש לצד הטקסי והבין-אישי, נחתמו מזכרי הבנות בנושאים מגוונים, ובראשם הסכם לשיתוף פעולה בייצוב מחירי הנפט, המניח בסיס קבוע להתארגנות OPEC+. אלא שגם חתימה זו הייתה טקסית מעיקרה, שכן ההסכמה על כך הושגה לפני חודשים רבים. מעבר לחתימה על הסכם לשיתוף פעולה בתחום הגרעין האזרחי עם איחוד האמירויות, לא דווח על התקדמות בעסקאות להעברת טכנולוגיה גרעינית ו/או אמל"ח רוסי מתקדם למדינות. לכן, גם במישור זה לא ברור אם רוסיה הגיעה להישגים מעבר לממד ההצהרתי.

יש להניח שקושי לצקת תוכן מעשי בביקור פוטיין במפרץ קשור ברגישויות אמריקאיות, שריאד ואבו-דאבי מודעות להן. ועדיין, הן מנסות לשפר יחסים עם רוסיה כמערך משלים בתחומים שונים ליחסים עם ארצות הברית, ואולי אף להשתמש בהם כמנוף לחץ כלפי וושינגטון.

הפסגה הרוסית-אפריקאית

רוסיה אירחה בסוף אוקטובר את הפסגה הרוסית-אפריקאית בהשתתפות כל 54 מדינות היבשת (43 מתוכן בדרג מנהיגים), בהובלה משותפת של פוטיין ועמיתו המצרי עבד אל-פתאח א-סיסי. ההפקה המרשימה של הכנס (שעלותו כ-70 מיליון דולר, אחד היקרים שנערכו ברוסיה) וכן "מרתון" המפגשים בין פוטיין לבין 16 מנהיגים אפריקאים, נועדו, בדומה לפעולות בסוריה ובמפרץ, להדגיש את מעמדה העולה של רוסיה בזירה הבינלאומית, וכוונתה לשחק מעתה תפקיד משמעותי יותר ביבשת. גם כאן, ה"פיבוט" הרוסי הוא תוצאה של לחצים מדיניים וכלכליים כבדים על מוסקבה, המחייבים אותה לחפש קשרים חדשים כחלופה למערב. כן יש לראות את המהלכים הרוסיים באפריקה כהרחבה של מדיניותה במזרח התיכון, בין היתר לאור התיאום המתהדק עם מצרים ואיחוד האמירויות.

אולם בפועל, עד כה הקשרים של רוסיה ביבשת אפריקה מוגבלים למדי. המאזן המסחרי של רוסיה עם כל מדינות אפריקה מסתכם בכ-20 מיליארד דולר (כ-60 אחוזים מתוכם מצרים ואלג'יריה בלבד). במדינות מעטות בלבד רוסיה מצליחה לשחק תפקיד מדיני או ביטחוני משמעותי בעת הנוכחית. לפיכך, סביר להניח כי היא תחתור לחזק את קשריה ומעמדה בהדרגה, בניסיון למזער את החיכוך עם השחקנים המעצמתיים האחרים, שמעמדם ביבשת חזק יותר, וכיסייהם עמוקים יותר (סין, ארצות הברית וצרפת).

לסיכום

בערב הסעודית ובאיחוד האמירויות העניק פוטיין כתשורה בזי ציד לבנים (המקננים במזרח הרחוק הרוסי הקפוא), המסמלים את מהלכיה של מוסקבה באזור בחודש החולף:

א. מצד אחד, **"הבז הרוסי" הולך ומתרגל לאקלים המדברי הסוער של האזור** - רוסיה עקבית בחתירתה להעמיק את קשריה עם מדינות האזור, ומצליחה בכך על ידי זיהוי אינטרסים משותפים ונקודות ממשק. מדיניות טראמפ מסייעת לרוסיה לצבור השפעה באזור, ומותירה בידה נכסים שלא היה בכוחה לקבל אילו ארצות הברית הייתה שומרת בתקיפות על עמדותיה.

ב. מנגד, **יש "באז" מופרז באשר לגודל ההישג הרוסי בסוריה, ולהשתנות מאזן הכוחות בין ארצות הברית לבין רוסיה באזור**. ארצות הברית משמרת בידה קלפים משמעותיים בסוריה: טריטוריאליים (רוב החבל הכורדי ואזור א-תנף), פוליטיים (זכות וטו ב"תהליך ז'נבה") וכלכליים (סנקציות ומניעת סיוע לשיקום סוריה). מעבר לסוריה, לרוסיה יש בשלב זה השפעה מוגבלת בכל מדינות האזור. חרף החשדנות הגוברת ביחס לטראמפ, בעלות בריתה של ארצות הברית במזרח התיכון אינן ממהרות "לעבור צד" למחנה הרוסי, אלא לנצל את רוסיה כדי לחזק את כוח המיקוח שלהם מול וושינגטון, או למצות תחומי אינטרס צרים יחסית. יתרה מכך, רוסיה, בעלת משאבים כלכליים מוגבלים, אינה מתחרה עם ארצות הברית על תפקיד "השוטר האזורי", אלא מבקשת לעצמה תפקיד של מתווך.

בעת הנוכחית הפעילות הישראלית בסוריה היא בגדר אתגר משני לרוסיה, בעוד הקשב במוסקבה מופנה להפרות הריבונות הסורית על ידי ארצות הברית, טורקיה ואיראן, באורח המאתגר אינטרסים רוסיים חשובים יותר. לכן, רוסיה תוכל להוסיף ולהכיל את הפעילות הישראלית כל עוד ישראל תיזהר מלפגוע בכוחות הרוסיים, וכל עוד השלכותיה לא תשבשנה את התכניות הרוסיות הרחבות בסוריה.

במקביל, אפשר שנוצרת לישראל הזדמנות מדינית על רקע חידוש "ערוץ ז'נבה" והעניין של טראמפ לסיים את הנוכחות הצבאית האמריקאית בסוריה. על ישראל לחתור לשילוב עניינה בהגבלת הנוכחות האיראנית בסוריה במסגרת הסדרים אמריקאים-רוסים, כל עוד ארצות הברית משמרת בידה "קלפים" משמעותיים מול רוסיה.

בראייה ארוכת הטווח, על ישראל להיערך להעמקת ההשפעה הרוסית גם במרחבים באזור מעבר לשטח סוריה, ולקחת בחשבון שבטווח הזמן הבינוני-ארוך, גם שינוי הכיוון הרוסי לעבר אפריקה יכול לאתגר אינטרסים שלה, בפרט אם תתפתחנה מחלוקות בינה לבין מצרים או במרחב הים האדום.